

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

*Zúzmaráz ~ zúzmara**

1. A probléma. *Zúzmaráz ~ zúzmara* szavunk legalább részbeni szláv eredetét tulajdonképpen elfogadják modern etimológiai szótáraink. Így tekint rá a SzófSz. (1941: 345): „a[z összetétel] második [tagja, a -maráz] valamely szláv nyelvből”. A TESz. (3: 1205) a *zúzmara* szócikkben kijelenti, hogy „szláv származtatása nem fogadható el”, a *maráz*-ban (2: 842) pedig azt közli, hogy az „déli szláv vagy szlovák eredetű”; ugyanígy tesz az EWUng. is a *zúzmaráz* (1670) és a *maráz* (936) szócikkeiben. Az ÚESz. a *zúzmaráz*-t és a *zúzmará*-t két szócikkben tárgyalva igen hasonlóan fogalmaz. KNIEZSA ISTVÁN viszont nem veszi fel se a *zúzmaráz*, se a *zúzmara* szavakat önálló címszövekként, hanem a *maráz*-ban (1955: 329) tér ki e szavakra is. Véleménye szerint a *maráz* – amely ma már csak a *zúz*-zal való összetételben létezik – az ósszláv **morzъ* ’jég, fagy’ szóra megy vissza (vö. ÉSSJa. 20: 10–14 és DERKSEN 2008: 326 is).

Abban mind az öt szótár egyetért, hogy a *zúzmaráz ~ zúzmara* összetett szó, valamint abban is, hogy a *zúz*- ’dér’ jelentésű előtag ismeretlen eredetű, és ennek etimológiájára egyik munka sem tesz javaslatot.

A *zúzmaráz ~ zúzmara* összetett szó volta nem új elképzelés a magyar nyelvészeti gondolkodásban, a 18. század végi, 19. század eleji előfutárok közül többen is hasonlóan vélekedtek (PÁZMÁNDY 1786: 191; DebrGr. 1795: 350; BEREKSZÁSZI 1796: 149; GYARMATHI 1799: 318, 350 és 356, 362; SÁNDOR 1808: 171; ROŽNAY 1815: 135; GYARMATHI 1816: 93, LESCHKA 1825: 271). Modern etimológiai szótárainkat megelőzően 20. századi nyelvészeink közül ugyanezt az álláspontot képviselte HORGER ANTAL (1924: 184) is.

2. A történeti adatok lexémák szerint. A *zúzmaráz ~ zúzmara* etimológiáját vizsgálva nem hagyható figyelmen kívül az *uz maráz ~ uzmaráz*, a *zúz* és a *maráz* szavak, ezért a továbbiakban mindegyik szót bevonom a kutatásba.¹

* Köszönöm a cikk anonim lektorának és Gerstner Károlynak, továbbá Laczházi Arankának értékes megjegyzéseit és kiegészítéseit.

¹ Részletesen lásd az 1. számú táblázatot. A történeti adatokat kigyűjtöttem a következő szótárakból: SzófSz., TESz., EWUng., ÚESz., Gl., NySz., CzF. és KNIEZSA (1955). Minden adatot ellenőriztem, és ahol szükséges volt, a szótárak téves szedését javítottam a rendelkezésre álló eredeti nyelvemlékek alapján, ezeket felkiáltójellel (!) jelöltem. Ahol valamelyik szótár későbbi kiadásból idéz adatot, ott megkerestem azt a kiadást, amelyikben először fordul elő a keresett szó, ezeket a # jelöli. Ahol további szavakra bukkantam már idézett művekben, azokat + jellel felvettem. Csúpan egyetlen forráscsoportból, a nyomtatott Biblia- és zsolnárfordításokból gyarapítottam az adatokat, ezek előtt ° áll. Így vizsgálatom tárgya a táblázatban szereplő 38 nyelvemlék összesen 56 szava. Mivel a legtöbb esetben a szótárakban lévő hivatkozások helyesek és elegendőek, azok rövidítéseit megtartottam, feloldásukat lásd az idézett szótárakban. A bibliográfiában csak a) a szótárakban nem idézett nyelvemlékek, b) az idézett nyelvemlékek másika, általam használt kiadásai, és c) a nehezen azonosítható művek szerepelnek.

2.1. Maráz. Történeti és etimológiai szótáraink szerint a nyelvemlékekben a legkevesebb adat a *maráz* szóra van: csak a Jordánszky-kódexben (16. század eleje) és VERSEGHY FERENC-nél (1805) fordul elő.²

2.2. Zúz. A *zúz* adatoltsága is elég sporadikus: az Érdy-kódex (1526 körül) után csak Orczy Lőrinc (1787 és 1789) és Gvadányi József (1793) költeményeiben szerepel.

2.3. Uzmaráz. Az öt lexéma közül az *vz maraz* a legkorábban (1405 körül) lejegyzett. A 16. század utolsó harmadából még további négy nyelvemlékben van adatolva: két kalendáriumban, egy kézíratos szótárban és egy bibliafordításban, viszont a 16. század végétől kezdve nincsenek – vagy még nem kerültek elő – további adatok.

2.4. Zúzmaráz. A *zúzmaráz* szerepel Biblia- és zsoltárfordításokban, szótárakban, kalendáriumokban, szépirodalmi művekben és tankönyvben; adatoltsága a 15. század végén kezdődik és folyamatos a 19. század elejéig.

2.5. Zúzmara. A *zúzmara* legkorábbi adata 1628-as, a következő 1742-es, majd a 18–19. század fordulójától elkezd ki szorítani a *zuzmaráz* alakot; a 19. század első harmadától kezdve kizárólagossá válik a *zúzmara* a köznyelvben.

3. A történeti adatok időrendje

3.1. A 15. századi adatok. A legkorábbi adat az 1405 körülre datált Schlägli Szójegyzékben olvasható: *vz maraz*, a latin *pruina* 'dér, zúzmara' fordításaként. Még egy adat van ebből a századból: a Festetics-kódex (1493 körül) *zwzmarazok* szava.

3.2. A 16. századi adatok. Ebből a századból már jóval több adat áll rendelkezésre. A legkorábbi az Apor-kódex 180. lapján szereplő *zwzmarazok*, a harmadik kéz írása, ami KOROMPAY et al. (2014: 27) szerint a 16. század elejére datálható. A század egyetlen *maraz* 'fagy' adata a Jordánszky-kódexben (1516–1519), a század két *zwz* adata az Érdy-kódexben (1526 körül) olvasható. A *zuzmaraz* ~ *zuz maraz* négy nyelvemlékben van adatolva: MURMELLIUS 1533-as szótárában és Benczédi 1548-as zsoltárfordításában is *zuzmara*s, CALEPINUS 1585-ös szótárában *zuz maraz*, SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS 1590-es szótárában pedig *zuzmaraz*. A század utolsó harmadából vannak adatok az *uzmaraz*-ra: *vzmaros*³ az 1573-as Krakkói Kalendáriumban, *uz maraz* az 1577-es Kolozsvári Glosszákbán és *vzmaraffz*os az 1592-es Kolozsvári Csízióban. Jelen tanulmány szempontjából a legérdekesebb 16. századi nyelvemlék Károli Gáspár Vizsolyi Bibliája, amelyben az *vz maráz* és a *zuzmaráz* is szerepel.

3.3. A 17. századi adatok. A 17. század a leggazdagabb adatokban, viszont nincs se *maráz*, se *zúz*, se *uzmaráz* ebből az időszakból. *Zuzmaraz* formában csak két nyelvemlékben adatolt: SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1604-es szótárának latin–magyar részében és az 1621-es Nagyszombati Kalendáriumban. A *zuzmaráz* alak válik uralkodóvá ebben a században: így szerepel SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1604-es szótárának magyar–latin részében és az általa kiadott Bibliában (1608, háromszor), Prágai András művében (1628), Comenius Januájában (1643), Beniczky Péter verseiben (1670, kétszer), Tótfalusi Kis Miklós Bibliájában és zsoltárfordításában (1685 és 1686) és Illyés András prédikációjában (1696, kétszer).

² A 13. századtól adatolt *Maráz* tulajdonnév (OkI Sz. 616) nem tárgya e kutatásnak.

³ HADROVICS (1992: 121) megállapítása, miszerint a *zúzmaráz* esetében nem tudunk igei használatot kimutatni, az eddig rendelkezésre álló adatok tükrében továbbra is igaz. Ez az *uzmaros* azonban utalhat arra, hogy az *uzmaráz*-t -áz végű igének felfogva ebből az *uzmar* főnevet, e főnévből pedig az -os végű *uzmaros* melléknevet képezték.

A hosszú *ú*-val írt *zúzmaráz* mindössze három szövegben adatolható: az 1613-as Nagyszombati Kalendáriumban, a Káldi Bibliában (1626, háromszor *zúzmaráz* és egyszer *zúz-maráz*) és Pósházi János hitvitázó pamfletjében (1668). A *zuzmara* alak első adata ebben a században bukkan fel: Prágai András művében (1628), a már említett *zuzmaráz* mellett.

3.4. A 18. századi adatok. Ebből századból nincs *maráz* és *uzmaráz* adat, viszont a század végén adatolt a *zúz* 'fagy' jelentésben Orczy Lőrinc három (1787 és 1789, kétszer és egyszer) és Gvadányi József egy (1793) költeményében. Továbbra is többségben vannak a *zuzmaráz* adatok: PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárában (1708, kétszer), Orczy Lőrinc egy versében (1789), a bécsi Magyar Hírmondóban (1792) *zuzmoráz*; de megjelenik a *zúzmaráz* is: Csúzy Zsigmondnál (1723, *zúzmaráfz* és *zúzmoráz*) és BARÓTI SZABÓ DÁVIDnál (1784). Nagyjából a század közepétől kezdve jelennek meg a *zuzmara* ~ *zúzmara* alakok: *zuzmora* JAMBRESSICHnél (1742), illetve *zúzmara* és *zúzmarás* Gvadányi Józsefnél (1793, a *zúz* mellett) és *zúzmora* Peretsényi Nagy Lászlónál (1800).

3.5. A 19. századi adatok. Ebben a században csak egy *maráz* és egy *zúzmaráz* adat van: mindkettő VERSEGHY FERENCnek ugyanabban a művében (1805). Két adat van *zúzmarára*: SÁNDOR ISTVÁN szótárában (1808, a melléknév *zúzmarás* mellett) és Peretsényi Nagy László versfordításában (1818); és egy *zuzmará*-ra a Magyar–német zsebszótárban (1838).

4. A történeti adatok tendenciái

4.1. Egy szó vagy kettő? Története során csupán négyszer jegyezték le két szóban a (z)uz *maraz*-t: a legelső alkalommal, az 1405 körüli kéziratos Schlägli Szójegyzékben, és háromszor a 16. század utolsó harmadában – 1577: Kolozsvári Glosszák (kéziratos), 1585: CALEPINUS szótára (nyomtatott), 1590: Károli Biblia (nyomtatott); és csupán egyszer kötőjellel: Káldi 1626-os nyomtatott Bibliájában. Az adatok többsége tehát arra utal, hogy ezt inkább tőszónak fogták fel, és a *zúz*- + *-maráz* összetételeként való elemzése későbbi beleértésnek tűnik.

4.2. Ékezetek

4.2.1. Kéziratos nyelvemlékek. A hat kéziratos nyelvemlékben szereplő *vz maraz* (kétszer: SchlSzj. és K₂⁴), *zwzmarazok* (kétszer: FestK. és AporK.), *maraz* (JordK.) és *zwz* (kétszer: ÉrdyK.) szavak ékezet és mellékjelek nélkül vannak írva, így egyik esetben sem dönthető el teljes biztonsággal, hogy a *v*, *w* és *a* betűk /u/ vagy /u:/, illetve /a/ vagy /a:/ hangot jelölnek-e, lásd KNIEZSA (1952: 162–163, ill. 92–93 (SchlSzj.), 109 (FestK.), 124 (az AporK. harmadik keze), 134 (JordK.), 138 (ÉrdyK.)).

4.2.2. Nyomtatott nyelvemlékek

4.2.2.1. Ékezetek nélkül. A nyomtatott nyelvemlékekben a 16. század utolsó évtizedéig csak ékezet nélkül szerepelnek a (z)uzmaraz szavak. Az első ékezetes adat felbukkanása (1590) után csupán négy ilyen adat van: SZIKSZAI (1590), Kolozsvári Csízio (1592), SZENCZI Dict. LU. (1604), Nagyszombati Kalendárium (1621).

4.2.2.2. (Z)uzmaráz és maráz. Az első hosszúságot jelölő adat a Károli Bibliában (1590) lévő *vz marázt* és *zuzmarázoc* szavai, ezt követően az összes többi *z'ú'zmaráz* szó következetesen *-á-* betűvel van szedve, ahogy az egyetlen, 1805-ös *maráz* adat is (*uzmaraz*-ra a 16. század végétől nincs adat). Története során a legtöbb adatoltsággal rendelkező írásforma, 18 előfordulással, a *zuzmaráz*; ez szintén arra utalhat, hogy későbbi beleértés a *zúz*- „előtag”.

⁴ A Kolozsvári Glosszáknak nincs hasonmás kiadása.

4.2.2.3. Zúzmaráz és zúz. *Zúzmaráz*-ként elsőként az 1613-as Nagyszombati Kalendáriumban adatolt, utána a Káldi Bibliában (1626) négyszer, ez utóbbi az előfordulásoknak majdnem a fele.⁵ Ezt követően már csak ötször fordul elő: Pósa-házi Jánosnál (1668), Csúzy Zsigmondnál (1723, *zúzmaráfz* és *zúzmaráz*), BARÓTI SZABÓ DÁVIDNál (1784) és VERSEGHY FERENC-nél (1805). A nyomtatott nyelvemlékek négy *zúz* adata (Orczy 1787 és 1789, háromszor és Gvadányi 1793, egyszer) mind *-ű*-val van szedve.

4.2.2.4. Zuzmara. A *zuzmara* írásmód egyszer-egyszer szerepel Prágai Andrásnál (1628: 841), JAMBRESSICH 1742-es szótárában (itt *zuzmora*) és az 1838-as Magyar–német zsebszótárban.

4.2.2.5. Zúzmara. A jelenleg érvényes helyesírási szabályzat szerinti normatív írásforma, a *zúzmara* jelenik meg legutoljára: Gvadányi József 1793-ban kiadott versében (kétszer), majd 1800-ban és 1818-ban Peretsényinél (előbbiben *zúzmora*, utóbbiban *zúzmera*) végül SÁNDOR ISTVÁN 1808-as szótárában.

Összegezve a nyomtatott nyelvemlékek adatait: az *uz mar'á'z* ~ *zuz maráz* ~ *zuzmar'á'z* és *zuzmara* szavakra összesen 29, a *zúz maráz* ~ *zúzmaráz* és *zúzmara* szavakra 15, a *zúz*-ra négy, a *maráz*-ra egy adat van.

5. Nyelvjárási adatok⁶

5.1. Maráz. E szónak nincs nyelvjárási adatoltsága a Tsz., az MTsz., az MNyA., az ÚMTsz., a CsángA., az RMNyA., az MMTnySz. és az NMTsz. szerint sem. Ellenőriztem továbbá a *maroz*, *moroz*, *mráz* és *mroz* szavakat is, de nem bukkantam adatra.

5.2. Zúz. Régebbi szótáraink közül csak az MTsz. (1059, 1060) közli a *zúz* „ködlepés” és a *zúzos* „zúzmarás” szavakat: előbbi csallóközi, utóbbi hegyaljai és egri tájszó. Újabb tájszótáraink és -atlaszaink már több tájegységről dokumentálják e szót és annak többféle ejtésmódját. A mai magyar államhatáron belül a Dunától északkeletre és keletre szinte mindenhol használják, kivéve a Nyírséget, Szatmárt és a Viharsarkot. A Palócföldön, Tokajhegyalján, a Bodrogházban, a Hajdúságban, a Hortobágyon és a Tápionként csak ez az egy szó használatos a *zuzmara* megnevezésére. A mai államhatáron túl csak a szlovákiai területeken használt szó a *zúz*, de szinte mindenhol más szavakkal együtt; és van még néhány elszórt adat a mai Burgenlandban, a Dunántúlon és a Partiumban (vö. MNyA. 604. térkép, ÚMTsz. 5: 808, RMNyA. 3002. térkép, NMTsz. 992).

5.3. Uzmara. E szó legkorábbi, 1876-os nyelvjárási adata SÁNDOR JÁNOS udvarhelyszéki tájszógyűjtéséből származik: *úzmara* (MTsz. 1059), továbbá a CsángSz. (1936: 162) is hasonlóan, *uzmora*-ként közli. A CsángA. 482. térképe alapján tíz faluban csak az *uzmará*-t, 14 faluban az *uzmará*-t és a román *promoroacă* 'zúzmara'-ból képzett szavak valamelyikét párhuzamosan használják. Az MMTnySz. (443) szintén csak az *uzmara* főnevet közli, valamint az *uzmarás* melléknévet és az *uzmarásodik* igét. Az RMNyA. 3002. térképének 136 kutatópontja közül 35 helyszínen rögzítették az *uzmará*-t, ebből 33-ban csak ezt a szót használják, ezek többségükben a székely és moldvai régiók egyes nyelvjáráscsoportjai. A többi szomszédos országba átnyúló magyar nyelvterületen tájszótáraink

⁵ A legkorábbi Bibliák alapján úgy tűnhet, mintha felekezeti különbség lenne a *zuzmaráz* (Károli, Szcenci, Tótfalusi Bibliák) ~ *zúzmaráz* (Káldi Biblia) írásforma mögött, de egyrészt protestáns és katolikus szerzők is használják mind a két alakot, másrészt nagyon kevés az adat ahhoz, hogy ezt ki lehessen jelenteni.

⁶ Az egyes szavak eltérő ejtésmódját nem részletezem, azokat lásd az idézett művekben.

és -atlaszaink szerint nem adatolható az *uzmara*. A mai magyar államhatáron belül mindössze 3 településen adatolt (F-13: Kakasd, Tolna m., F-16: Szárász és F-17: Hidas, Baranya m.), ezek azonban a Bukovinából a Dunántúlra áttelepült székelyektől és csángóktól gyűjtött adatok (MNYA. 604. térkép).

5.4. Zúzmaráz. Ez a szó két tájszótárban szerepel: a Tsz. (393) megjegyzi, hogy „nem zuzmaráz”, hanem *zuzmora* a tájszó (vö. Tsz. 164). Az ÚMTsz. (5: 809) egyetlen adatot közöl, Hódmezővásárhelyről, egy 19. század végi kéziratos tájszógyűjtemény alapján.

5.5. Zúzmara. Szinte a teljes magyar nyelvterületen használt szó, kivéve a fent említett régiókat, ahol a *zúz*, illetve az *uzmara* szavakat rögzítik tájszótáraink és -atlaszaink (vö. Tsz. 393; MTsz. 1059; MNYA. 604. térkép; ÚMTsz. 5: 809; RMNYA. 3002. térkép).

6. A lexémák egymáshoz való viszonya. A legvilágosabb a *zúzmaráz* és a *zúzmara* közötti viszony: az egyes szám harmadik személyű igeragnak érzett -z szövéget a nyelvérzék lehagyta, így alakult ki a *zúzmara*, amely alakilag jobban belesimul a magyar főnévrendszerbe, vö. SIMONYI (1903: 529–530), és így a TESz.-ben (3: 1205), az EWUng.-ban (1670) és az ÚESz.-ben is.

Ha a *zúzmaráz* valóban a *zúz* 'dér' és a *maráz* 'jég, fagy' összetétele lenne, akkor azt várhatnánk, hogy mind a két szónak bővebb adatoltsága lenne. Ezzel szemben a *maráz*-nak alig van történeti adata, a tájnyelvi adatok teljesen hiányoznak, ez pedig arra utal, hogy a régiségben ez nem volt összmagyar szó, továbbá a mai magyar köznyelvben sem használatos (sem az ÉrtSz., sem az ÉKsz.² nem közli). Annak ellenére, hogy KNEIÉZA (1955: 329), a TESz. (2: 842), az EWUng. (936) és az ÚESz. is önálló szócikket szentel a *maráz*-nak, ez szinte egy fantom szó. Habár a *zúz* szó történeti adatoltsága szintén csekély, tájnyelvi adatok a magyar nyelvterület igen nagy részéről bőségesen vannak.

A TESz. szerint az elsődleges a *zúzmaráz*, ennek a változata az *uzmaráz*, ahogy más nyelvjárási szavak is mutatnak *z ~ sz ~ zs ~ Ø* váltakozást. Ha ez valóban így lenne, akkor az *uzmaráz* esetében hosszabb történeti, valamint nagyobb területről származó és változatosabb nyelvjárási adatoltságot várhatnánk: *szuszmaráz* adat nincs, *zsuszmarás* pedig csak egy, az MTsz.-ben (1059), de a SzegSz. már nem jegyzi.

7. A javasolt etimológia. A nyelvemlékek adatai alapján az tűnik valószínűbbnek, hogy inkább az *uzmaráz* lehetett a szócsalád alapja. Ez a legkorábbi, 1405 körül lejegyzett *vz maraz* ráadásul éppen abban a Schlägli Szójegyzékben szerepel (SZAMOTA 1894: 14, No. 104 és 1 recto), amely egyrészt több olyan szláv eredetű magyar szót őriz, amelyek mára már kikoptak a köznyelvi szókincsből. Ilyenek például a *belendes* 'parázna' < **blędb* (SZAMOTA 1894: 86, No. 2026 és 7 verso; illetve ÉSSJa. 2: 114–115; KNEIÉZA 1955: 87; ÚESz., vö. ZOLTÁN 2024a), az *igrech* 'igric, énekmondó' < **igrycb* (SZAMOTA 1894: 85, No. 2003 és 7 verso; illetve ÉSSJa. 8: 212–213; KNEIÉZA 1955: 221–222; ÚESz.), a *vg zel* (*jug szél*) 'déli szél' < **jugb* / **jugo* / **juga* (SZAMOTA 1894: 14, No. 95 és 1 recto; illetve ÉSSJa. 8: 192–193; KNEIÉZA 1955: 234; ÚESz.), a *saranch* (*szerencs*) 'rabló' < **sręsti* (SZAMOTA 1894: 33, No. 657 és 3 recto; illetve ESJS. 566–567; KNEIÉZA 1955: 502; vö. ZOLTÁN 2017: 206–210), a *zejtra* (*szesztra*) 'apáca' < **sestra* (SZAMOTA 1894: 27, No. 504 és 2 verso; illetve ESJS. 800–801; KNEIÉZA 1955: 502; ÚESz.) és a *zapona* 'függöny' < **za-pona* < **pęti* (SZAMOTA 1894: 52, No. 1142 és 4 verso; illetve ESJS. 588–589; KNEIÉZA 1955: 567) (vö. SZAMOTA 1894: 6).

Másrészt a SchlSzlj. a rég(ebb)i nyelvállapotot tükrözve olyan írásmóddal rögzít több szót, amelyek a mai helyesírásnál plasztikusabban mutatják azok etimológiáját. Ilyen például a (tollhibás) *zato* 'zászló' és a *zato tarto* 'zászlótartó' szavak (SZAMOTA 1894: 31, No. 628 és 2 verso, SZAMOTA 1894: 32, No. 629 és 2 verso), mindkettő egyértelműen mutatja az eredeti szláv etimológiát: **za-* 'mögé, mögött, -ért' + **staviti* 'áll(it)' (KNIEZSA 1955: 569–570). A latin *carcer* 'fogház, börtön' szó fordításaként szereplő *temelch* (SZAMOTA 1894: 47, No. 1042 és 4 recto) valószínűleg betűtévesztés a *temlech* 'tömlőc' helyett, mindenesetre ez a magyar írásmód pontosabban adja vissza az alapjául szolgáló szláv **temnica* < **tъmъnica* hangértékét (KNIEZSA 1955: 531–532). Az *alch* 'ács' és *kohnia* 'konyha' szavak szintén régies, más nyelvemlékek által is őrzött alakok (SZAMOTA 1894: 59, No. 1311 és 5 recto, illetve SZAMOTA 1894: 81, No. 1897 és 7 recto).

Tehát ha a *zúzmaráz* ~ *zúzmara* etimológiáját keressük, akkor ennek az *uzmaraz*-nak az etimológiáját kellene megtalálni, nem pedig *zúz* + *maráz*-ét; ezt követően pedig magyarázatot találni a többi lexémára.

7.1. A lehetséges szláv etimon. A szláv nyelvek mindhárom ágában vannak olyan szavak, amelyek a magyar *uzmaráz* forrásául szolgálhattak, és ezek történetileg is adatoltak. Ilyenek például a mai szlovák *zmrazit'* 'meg-, lefagy(aszt)' (KSSJ.), illetve a *zmrznutý*, *zmrzly* '(meg)fagyott' (1629, HSSJ.); a mai cseh *zmraziti* 'meg-, lefagy(aszt)' (SSJČ.), illetve a *zmraziti* 'megfagy' (15. század vége előtt, MSS.); a mai lengyel *zmrozić* 'meg-, lefagy(aszt)' (WSJP.), illetve a *zmarznąć* 'meg-, befagy(aszt)' (15. század vége, SStp. 11: 426); a mai bolgár *узмръзвам* 'meg-, befagy' (RnBE.) és *узмрѣж* 'meg-, ki-, át-, halálra fagy' (GEROV 2: 236), illetve az *узмръзна* 'halálra fagyott' (17. század, D'OMINA 2012: 346); a mai szlovén *zmrzniti* 'meg-, lefagy(aszt)' (SSKJ.), illetve a régebbi *zmersnēm*, *-neti* 'meg-, lefagy(aszt)' (POHLIN 1781: 279); továbbá a mai orosz beszélt nyelvi *узморозуть* 'vkit a hidegben vártni, hagyni átfázni' (BASRJJa. 7: 151), illetve a korábbi *узморозуму* 'megfagy' (1615, SRJa. 11–17 vv. 6: 181).

Ezek az igék egy összsláv **jъz-* 'ki-' igekötő + **-mъrznъti* 'fagy(aszt)' igére mennek vissza (ĚSSJa. 9: 6–8 és 21: 163–165, a **jъz*-ről lásd még PÉTER 1966 is), ebből az igéből pedig minden nehézség nélkül képezhető az összsláv **jъzmorъz* tkp. 'kifagyás', vagyis a növényekre kiült fagyott pára, azaz 'dér, zúzmara'. A **jъz*- igekötős igék és ezekből deverbális főnevek képzése igen produktív szóképzési módja az összslávnak: az ĚSSJa. 9. kötete (8–105) több tucat ilyen szót sorol fel. Nemcsak az ige, de a főnév is megvan néhány szláv nyelvben: a szlovák *zmrazok* 'fagyott göröngy' (HSSJ.), a cseh *zmrazek* 'ua.' (JUNGSMANN 1839: 719), a szlovén régi *zmerslôta* 'fagy(ás), jég' (POHLIN 1781: 279), az orosz köznyelvi és nyelvjárási *узморозъ* 'dér, zúzmara' (BASRJJa. 7: 152 és SRNG. 12: 149; vö. MUNKÁCSI 1884: 366),⁷ vö. még (más prefixummal): a lengyel *zamrôz* 'dér, zúzmara' (1268-tól, SStp. 11: 131).

7.1.1. Uzmaráz. Hangtani okokból a **jъz*- reflexe a déli szláv nyelvekben *iz-*, a nyugatiakban *z-*, *ze-*, vagy *zo-*, a keletiekben pedig *iz-* vagy *z-*. Ugyanez a szó meglehetett a pannóniai szlávban is – amely az összsláv nyelvnek egy olyan átmeneti dialektusa volt,

⁷ Az *узморозъ* szóképzési párhuzama az orosz pszkovi nyelvjárásában az *узморок* 'kőd', ami szintén a **jъz-* > *из-* 'ki-' igekötő és a **mъrknъti* > **morkъ* > *морок* 'szürkület, az az időszak, amikor még / már éppen csak van valamennyi fény' (ĚSSJa. 21: 133–135) összetétele (GALINOVA–TRESKOVA 2019: 86).

amely a mai déli és nyugati szláv nyelvek jellegzetességeit egyaránt magán hordozta (CHELIMSKIJ 1988) – **izmravъ* alakban, ebből pedig hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre a magyar *uzmaráz*. Ez a hangrendi változás is azt bizonyítja – a korai, 15. század eleji első előfordulás mellett –, hogy az *uzmaráz* legkésőbb az ómagyar kor első felében része lett a magyar szókincsnek, amikor még a nyelv nem tolerálta a vegyes hangrendet a szótóban (vö. E. ABAFFY 2005: 348–349; GERSTNER 2018: 112).⁸ Emellett olyan nyelvjáráások örözik ezt a szót – a székely és a moldvai –, amelyeket „megkímélt” a nyelvújítás. Ez a két körülmény arra utal, hogy az elsődleges szó ez a szláv eredetű *uzmaráz* lehetett a magyar nyelvben; másrészt kielégítő magyarázatot adnak az öt fennmaradt *uzmaráz*-ra: a SchlSzj. korában csak ez a szó létezhetett és ez vált könyvnyelvi kifejezéssé, emiatt szerepel a Vizsolyi Bibliában az *vz maráz*. A további három nyelvemléknek erdélyi vonatkozása van: neve ellenére a Krakói Kalendárium Kolozsváron, Heltai Gáspár műhelyében készült (RMNy. 1473–1600: 327, 315. tétel), a Kolozsvári Glosszák az „egyik székely nyelvjárásnak érdekes emléke s vagyonának nyilvántartója” (PÁLFI 1907: 12), a Kolozsvári Csíziót pedig „Colofuári Könynyomtato Gáspár” fordította németből magyarra és adta ki (Cis.: A2 és [P4], az illető kilétéről lásd RMNy. 1473–1600: 589–591, 684. tétel).

Az EWUng. és az ÚESz. magyarázata szerint a *zúzmaráz* szó eleji *z*-jét „a határozott névelő részeként értelmezték”, így jött létre az *úzmaráz* változat. Ez az érvelés az *uzmaráz* esetében nem biztos, hogy helytálló, mert a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt is az névelőnek kellett állnia legkorábbi nyelvemlékeinkben, az *a* névelő használata pedig csak hosszas folyamat eredményeként szilárdult meg – a nyelvhasználat még a 16. században is ingadozott –, tehát egy hipotetikus *a zúzmaráz* > *az uzmaráz* analógia a 14. század közepe előtt nem működhetett, lásd GALLASY 1991: 462 és Uő. 1992: 717–719.

7.1.2. Zúz. A kevés történeti, de kiterjedt nyelvjárási adatoltság arra utal, hogy a *zúz* ’zúzmara’ régóta létezhetett önálló szóként. Ezt a feltételezést erősíti az is, hogy néhány településről adatolt a *zúzorog* ~ *zuzorog* ~ *zuzoroG* ige, melynek jelentése ’didereg’ (Szilas / Brestovec, illetve Nagyölved / Velké Ludince és Izsap, ma Nagymegyer / Velký Meder város része, mind Szlovákia) (SZILASI PÁZMÁNY 1933: 122 és IMRE–KÁLMÁN 1954: 506).

7.1.3. Zúzmaráz > zúzmara. Ez a nyelvjárási *zúz* vegyülhetett az *uzmaráz*-zal, így jöhetett létre másodlagosan a *zuzmaráz* ~ *zúzmaráz*, vagyis jelen cikk anonim bírálójának igen találó megfogalmazásában: „a *zúzmaráz* tehát nem tautologikus összetétel volt, hanem lett.” A nyelvemlékek alapján a magyar nyelvterület nagy részén viszonylag gyorsan, a 15–16. század során, lejátszódott ez a folyamat, mert a Festetics- és Aporkódexekben már *zuzmaraz* olvasható. A könyvnyomtatás elterjedésével a 16–17. századtól (vö. TÓTH 2006: 236–246) az irodalmi nyelvből szinte teljesen kiszorult az *uzmaráz* alak, és – amint a legkeletibb nyelvjáráások kivételével a népnyelvben is – a *z*-vel kezdődő alak válik uralkodóvá. Mindazonáltal a *zúz* – leszámítva az Érdey-kódexben lévő két előfordulását – megmaradt nyelvjárási szónak, ami a nyelvújítás korától kezdve kerül bele az irodalmi nyelvbe, eleinte főként az ország északkeleti részeihez köthető írók, költők –

⁸ A **jbzmoravъ*-hoz hasonló szláv deverbális főnevek közül még legalább egyet átvett a magyar nyelv, mégpedig az *izgágá*-t, amely a **jbz*- ’ki-’ igeekötő és a **žegti* ’ég’ igéből képzett főnév (ÉSSJa. 9: 27), de jóval későbbi, 17. századi átvétel lévén, megmaradt vegyes hangrendű szónak, nem lett belőle **uzgága* (vö. ZOLTÁN 2007: 215; KNIEZSA 1955: 228; TESz. 2: 252; EWUng. 633; ÚESz.).

az idézett Orczy Lőrincen és Gvadányi Józsefen kívül például Kazinczy Ferenc (1791 [1788]: 97)⁹ – művein keresztül.

A *zuzmaráz* ~ *zúzmaráz* évszázadokig a magyar szókincs része volt, csak a 18. század vége felé kezd egyre nagyobb teret nyerni az irodalmi nyelvben a *zúzmara*, és viszonylag hamar ki is szorítja azt.

8. Összegzés. A nyelvi adatok alapján a pannóniai szláv eredetű *uzmaráz* vegyült az ismeretlen eredetű *zúz*-zal, ennek eredményeképpen jött léte a *zúzmaráz*, ebből pedig a *zúzmara*, ami máig a köznyelvi és a nyelvjárási szókincsnek is része. Az ősi *uzmaráz*-t viszont őrzik a székely és moldvai nyelvjárások.

1. táblázat

A *maráz*, *zúz*, *uzmaráz*, *zúzmaráz* és *zúzmara* szavak történeti adatai

<i>maráz</i>	<i>zúz</i>	<i>uzmaráz</i>	<i>zúzmaráz</i>	<i>zúzmara</i>
15. század				
		v3 <i>maraz</i> 1405 k. SchlSzej. No. 104 [1 recto]		
			3w3 <i>marazok</i> 1493 k. FestK. 33 [f. 18 recto]	
16. század				
			3w3 <i>marazok</i> 16. sz. eleje AporK. 138 [f. 180]	
<i>maraz</i> 1516–1519 JordK. 45 [f. 29 verso]				
	zwz 1526 k. ÉrdyK. 379b és 380b			
			3u3 <i>maras</i> ¹⁰ 1533 Murm. No. 239 [17. l.]	

⁹ Kemény a' tél, // S' a' zúzos fízél // Gyors fízárnyra kél; // S' félelmesen // Rettent minden. // *Az el-késődött leány*. Göntz, Rulzka, és Kalsa közt. Skorpio-hav. 8d. 1788.

¹⁰ KNEZSA (1939: 96–97) szerint MURMELLIUSban gyakori a *z* hang *s* betűvel való jelölése, erre egyik példája a *zuzmaras* 'zuzmaráz', viszont KNEZSA (1955: 329) szerint „itt *zuzmaras* hiba!”.

<i>maráz</i>	<i>zúz</i>	<i>uzmaráz</i>	<i>zúzmaráz</i>	<i>zúzmara</i>
			° <i>zuzmaraft</i> ¹¹ 1548 Benczédi: Psalm. 147: 7 [f. 154 verso]	
		<i>vzmaros</i> 1573 KKrakkó B7		
		<i>uz maraz</i> 1577 K ₂		
			<i>Zuz maraz</i> 1585 Calepinus: 869	
		<i>vz marázt</i> 1590 Károli: Biblia I. 680 verso Sirach 43: 21	° <i>Zuzmarázoc</i> ¹² 1590 Károli: Biblia II. 159 verso Dániel 3: 70	
			<i>Zuzmaraz</i> 1590 SzFabr.: 2	
		<i>vzmaraffzos</i> 1592 Cis. E2		
17. század				
			<i>Zuzmaráz</i> 1604 Szenczi: Dict. UL. [Q3] + <i>Zuzmaraz</i> 1604 Szenczi: Dict. LU. [Ff8]	

¹¹ Eü aggâ az hauat mint az gápiat: ęs az *zuzmaraft* mint az perniel el hinti.

¹² *Zuzmarázoc* ęs hauac az WRat hirdeffłętec, ötet diczériętec ęs magafztallyátoc őröcké.

<i>maráz</i>	<i>zúz</i>	<i>uzmaráz</i>	<i>zúzmaráz</i>	<i>zúzmara</i>
			! <i>zuzmarázokat</i> 1608 Szenczi: Biblia V. 66 147. soltar: 8 ° <i>Zuzmarázoc</i> ¹³ uo., III. 34 Mas toldalec Danielhez: 70 ° <i>zuzmarázt</i> ¹⁴ uo., III. 179 Sirach 43: 21	
			<i>zúzmaráztól</i> 1613 KNagysz. E2	
			<i>zuzmarazos</i> 1621 KNagysz. I	
			<i>zúzmarázzal</i> 1626 Káldi: Biblia 531 Zsolt. 77: 47 ° <i>zúzmarázon</i> ¹⁵ uo., 552 Zsolt. 118: 83 ° <i>zúz-marázt</i> ¹⁶ uo., 644 Sirak 43: 21 ° <i>zúzmaráz</i> ¹⁷ uo., 808 Dániel 3: 68	
			<i>zuzmaráz</i> 1628 Prág: Serk. 755	<i>zuzmarája</i> 1628 Prág: Serk. 841

¹³ *Zuzmarázoc* és havac az Urat hirdelsétec, ötet diczerjétec és az magafztallyátoc öröcké.

¹⁴ Es az *zuzmarázt* mint söt az földre leönti, melyl minekutánna megfagy, olyan, mint az ő tövifs.

¹⁵ Mert olyanná löttem mint a' tömlő a' *zúzmarázon*: a' te igaságidat el nem felejtettem.

¹⁶ A' *zúz-marázt* mint a' főt kiönti a' földre : és mikor meg-fagy, léfzen mint a' bojtorjának hegyei.

¹⁷ Álgjátok harmatok és *zúzmaráz* az Urat : dichérjétec és fel-magafztallyátok ötet öröcké.

<i>maráz</i>	<i>zúz</i>	<i>uzmaráz</i>	<i>zúzmaráz</i>	<i>zúzmara</i>
			# <i>zuzmaráz</i> 1643 Com.: Jan. 9 ¹⁸	
			! <i>zúzmaráz</i> 1668 Pós.: GBot. 42	
			# <i>zuzmaráz</i> 1670 Beniczky: 93 + <i>zuzmaráz</i> ¹⁹ uo., 256	
				— ²⁰
			° <i>zuzmaráz</i> ²¹ 1685 Tótfalusi: Biblia 644 147. soltar: 16	
			° <i>zuzmarázokat</i> ²² 1686 Tótfalusi: Soltari 98 147. soltar: 8	

¹⁸ A NySz.-ban megadott „Com: Vest. 143.” hivatkozás (AMOS COMENIUS: Januae linguae Latinae Vestibulum hungarice redditum. Lőcse, 1697) nem vezet el az adathoz. COMENIUS a latin nyelv oktatásához három könyvet szerkesztett. Az első a Vestibulum, ebben „tétzfűzűk le annak minden fundamentomit”, rövid mondatokba foglalt ezer alapszóval (COMENIUS 1699: [A6] és BAKOS 1958: 18). A Vestibulum-nak a magyar nyelvvel bővített első ismert kiadása rögtön három nyomdából (Bártfa, Lőcse, Várad) került ki 1643-ban, ezekben nincs *zúzmaráz*. A második könyv a Janua, ebben „fel emeljűk annak egézfűzű alkotmányát”, ez terjedelmesebb, mint a Vestibulum, szókincse bővebb, szövege enciklopédikus (COMENIUS 1699: [A6] és BAKOS 1958: 18–19). A latin–magyar Janua első kiadása szintén 1643-ban jelent meg, ebből egy váradi és egy bártfai kiadást találtam, ezekből származik a NySz.-hoz képest jóval korábbi adat.

¹⁹ Ha most mint nyár, meleggel jár, // Biztatván sok gyümölcsel, // Félve vigyázz mert *zuzmaráz* // Csap reád nagy hideggel. //

²⁰ A NySz. (3: 1296) a *zúzmara* szócikkben idézi a „hol *zuzmara*, hol aprónként hó paraholt (MonIrok XVIII. 15)” adatot. A hivatkozás alapján ez Thököly Imre 1676–1678. évi naplójából vett idézet (Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek. Második osztály: írók. 18. kötet. Pest, 1866. Késmárki Tökölly Imre naplója 1676–1678. évekből. Közli TORMA KÁROLY). Viszont bevezetőjében TORMA (1866: v) közli, hogy a kézirat, ami alapján ez a kiadás készült, nem az eredeti, hanem egy későbbi másolat, illetve hogy „a napló szövegét lehetőleg a mai helyesírás szerint adni ... szükségesnek tartottam” (1866: xi) – így viszont ez a *zuzmara* 17. század végi adatként értékelhetetlen.

²¹ Ki a’ gyapjúhoz hofonlő havat adja, és hinti a’ *zuzmaráz*t mint a’ hamvat.

²² A’ földre szállit fejr havat, // Mint a’ szép fázalankozó gyapjat, // Es a’ deres *zuzmarázokat*, // A’ földre hinti mint az hamvat. //

<i>maráz</i>	<i>zúz</i>	<i>uzmaráz</i>	<i>zúzmaráz</i>	<i>zúzmara</i>
			<i>zuzmarázok</i> (tsz.) 1696 Illy.: Préd. I. 578 + <i>zuzmaráz</i> ²³ uo.	
18. század				
			<i>Zuzmaráz</i> 1708 Pápai Pariz: HL 266 <i>Zuzmarázos</i> 1708 Pápai Páriz: LH 474	
			! <i>zúzmarázt</i> 1723 Csúzy: Sip. 13 + <i>zúzmorázza</i> ²⁴ uo., 62	
				! <i>Zuzmora</i> 1742 Jambressich: 805
			# <i>zúzmaráz</i> 1784 Baróti: 50 ²⁵	
	<i>zúz</i> 1787 Orczy: KöltH. 200 + <i>zúz</i> ²⁶ uo., 21			
	<i>Zúz</i> 1789 Orczy: KöltSz. 185		+ <i>zuzmaráz</i> ²⁷ 1789 Orczy: KöltSz. 231	

²³ Azonba a' jégelfő, *zuzmaráz*, ködők, és minden ellenkező dolgok Iftentől igazgattatnak, ...

²⁴ ...s-majd mindeneket temerdek hóval fõrgeteggel, és alkalmatlan *zúzmorázza* paláftol-bé....

²⁵ A Kisdéd szó-tár első kiadásában a *lom* szó magyarázataként szerepel a 'fagyos *zúzmaráz* a' fa-ágainn'.

²⁶ 'S kit bé fedett vólt tél *zúz* fehérségével, // Ezer fzin virágot támaft ki kelettel. //

²⁷ El leplik Gróóknak *zuzmaráz* hegyeit, // Vifzik Zoroafter' tündér elfközeit, //

<i>maráz</i>	<i>zúz</i>	<i>uzmaráz</i>	<i>zúzmaráz</i>	<i>zúzmara</i>
			<i>zuzmoráza</i> 1792 M. Hirmondó 1: 555	
	# <i>zúztúl</i> 1793 Gvad.: 506			+ <i>zúzmara</i> ²⁸ 1793 Gvad.: 232 + <i>Zúzmarás</i> ²⁹ uo., 124
				<i>zúzmora</i> 1800 Peretsenyi: 165
19. század				
<i>maráz</i> 1805 Verseghy: 143			+ <i>zúzmaráz</i> 1805 Verseghy: 143	
				<i>Zúzmara</i> 1808 Sl.: 502
				<i>Zúzmara</i> 1818 Peretsenyi: 17
			— ³⁰	
				<i>Zuzmara</i> 1838 Tzs.: 785

Kulcsszók: etimológia, jövevénytípus, szláv nyelvek, pannóniai szláv nyelv, szláv–magyar nyelvi kapcsolatok.

Hivatkozott irodalom

Apor-kódex = <https://mek.oszk.hu/16300/16329/html/index.htm> (2025. 02. 20.)

E. ABÁFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS–PUSZTAY szerk. 2003. 301–351.

BAKOS JÓZSEF 1958. Comenius és a nyelvi nevelés néhány kérdése (Az Orbis Pictus megjelenésének 300. évfordulójára). *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* 4: 5–33.

²⁸ A' *zúzmara* fáknek gallyát földig húzta // A' nagy hó görékat, Zanóztot le-zúzta, //

²⁹ A' föld zöldfőgéből immár ki-vetkezett, // Mivel a' *Zúzmarás* tél bé-következett. //

³⁰ A TESz. (3: 1205) 1832-es évszámmal és KRESZNERICSre hivatkozva közli a *Zuzmarás* adatot. KRESZNERICS (1832: 344) valóban közöl *zuzmarász* címszót, két szöveghelyet megadva. Az első, Prág: Serk. 755, téves, mert ott valójában a *zúzmaráz* szó szerepel. A második Csúzy Zsigmond 1723-as Zengedező sip-szo című műve, amelyben a ! *zúzmarász* olvasható. Ez tehát nem 19., hanem 18. századi adat, így azok között szerepel a táblázatban.

- BARÓTI = ERDÉLYI BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Kisdéd szó-tár, mely A' ritkább Magyar fjókat az A. B. C. rendi fzerént emlékeztető verfekbenn elő-adja*. Landerer Mihály betűivel, Kassán, 1784.
- BASRJJa. = ГЕРД, АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ глав. ред. *Большой академический словарь русского языка* 1–. Наука, Москва–Санкт-Петербург, 2004–.
- Benczédi = *Soltar könü Szeke Estuantul magyar nielre forditatott. Touabba ez Soltar vtan szido szolasnac mogia es nehez heliecnec röüideden valo magyarazatia psalmosonkent köuetkezie. Tablaia is vagion, ki eleuszer az psalmosoknac rendet deakul meg mutatia. Masodtsor abece szerint valo magyarul irt helet mutatia meg*. Krackoba 1548 Ieronymos Viotor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar. [= RMK I. 19]
- Beniczky = *Magyar rithmusok avagy versek, Mellyeket irt Nemzetes BENYECZKI [!]* PETER Szentelt Vitéz. *Első Réfze szép Isteni dicséreteket, és pœnitentia tartáfra indito énekeket foglal magában. Második közönséges Magyar példa befzédeket szép oktatással*. Nyomtatta Veresegyházi Szentel Mihály, Colosvarat, 1670. [= RMK I. 1099]
- BEREGSZÁSZI PÁL 1796. *Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen...* Gedruckt bei Breitkopf und Härtel, Leipzig.
- CHELIMSKIJ 1988 = ХЕЛИМСКИЙ, ЕВГЕНИЙ АРНОЛЬДОВИЧ 1988. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: ТОЛСТОЙ, Н. И. отв. ред., *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988 г. Доклады советской делегации*. Наука, Москва. 347–368.
- Cis. = *Cisio Magyar nyeluen, és az égh iarasánac és czillagoknac külömb külömb természetinec follyasából valo Practica...* Colosvarat, 1592. [= RMK I. 256]
- Com.: Jan. = JOH. AMOS COMENII, *Janua Linguae Latinae reserata aurea. Sive Seminarium Linguae Latinae & Scientiarum omnium*. Apud Abrahamum Szenci, Varadini, 1643. [= RMK I. 748] + Typis Jacobi Klôsz, Barthphæ, An. C. 1643. [= RMK I. 735a]
- COMENIUS 1699 = [COMENIUS, JOHANNES], *Eruditionis scholasticæ pars prima, Vestibulum, rerum et lingvarum Fundamenta exhibens. Olim In Usus Scholæ Patachinæ editum. Editio duodecima*. Typis Breverianis, Leutschoviae, 1699. [= RMK I. 1546a]
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest, 1862–1874.
- CsángA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* 1–2. Szerk. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- CsángSz. = WICHMANN, YRJÖ, *Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hét-faluer Csángódialektes*. Helsinki, 1936.
- DebrGr. = *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenben egy magyar társaság*. Alberti betűivel, Bétsbenn, 1795.
- DERKSEN, RICK 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series. Volume 4. Brill, Leiden–Boston.
- D'OMINA 2012 = ДЬОМИНА, ЕВГЕНИЯ ИВАНОВНА глав. ред. 2012. *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин)*. Издателство Валентин Траянов, София.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- Érdy-kódex = <https://sermones.elte.hu/erdy> (2025. 02. 20.)
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- ESJS. = HAVLOVÁ, EVA hlav. red. 1989–2022. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–21. Academia / Tribun EU, Praha / Brno.

- ĚSSJa. = ТРУБАЧЁВ, ОЛЕГ НИКОЛАЕВИЧ ред. 1974—. *Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд* 1—. Наука, Москва.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Festetics-kódex = <https://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/festetics.pdf> (2025. 02. 20.)
- GALINOVA–TRESKOVA 2019 = ГАЛИНОВА, НАТАЛЬЯ ВЛАДИМИРОВНА – ТРЕСКОВА, ВАЛЕРИЯ С. 2019. К изучению семантической структуры гнезда **mork-* в русских говорах. In: БЕРЕЗОВИЧ, ЕЛЕНА ЛЬВОВНА отв. ред., *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология. Материалы IV Международной научной конференции Екатеринбург, 9–13 сентября 2019 г.* Издательство Уральского университета, Екатеринбург. 85–88. <https://doi.org/10.31168/7996-2700-3.30>
- GALLASY MAGDOLNA 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 461–475.
- GALLASY MAGDOLNA 1992. A névelők. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 716–771.
- GEROV = ГЕРОВЪ, НАЙДЕНЪ 1895–1904. *Рѣчникъ на българскый языкъ съ тълкувание рѣчи-ты на българскы и на русскы* 1–5. Дружествена печатница „Съгласие“, Пловдивъ.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS–PUSZTAI 2018. 103–128.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium.* Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Gvad. = *Rontó Pálnak egy Magyar lovas Köz-Katonának és gróf Benyovszki Móritznek életék', Földön, Tengereken álmélkodásra méltó Történettyeiknek, 's véghez vitt Dolgaiknak le-írása, a' mellyet Hazánk Dámáinak kedvéért Versekbe foglalt Gróf GVADÁNYI JÓZSEF Magyar Lovas Generális.* Weber Simon Péter költőfégevel és betűivel, Pozsonban és Komáromban, 1793.
- GYARMATHI, SAMUEL 1799. *Affinitas linguae hvngaricae cum lingvis fennicae originis grammaticae demonstrata.* Typis Joann. Christian. Dieterich, Göttingae.
- GYARMATHI, SÁMUEL 1816. *Vocabularium in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit. Szótár; mellyben sok magyar szókhöz hasonló hangú, idegen nyelvbeli szokat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel.* Zweck Bertalan betűivel, Bétsben.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORGER ANTAL 1924. *Magyar szavak története. Közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye.* Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- HSSJ. = *Historický slovník slovenského jazyka.* <https://www.juls.savba.sk/hssj.html> (2025. 02. 20.)
- IMRE SAMU – KÁLMÁN BÉLA 1954. A szlovákiai nyelvátlaszgyűjtés tájsozanyaga. *Magyar Nyelv* 50: 212–221, 501–506.
- JAMBRESSICH, ANDREAS 1742. *Lexicon Latinum Interpretatione Illyrica, Germanica Et Hungarica Locuples, In Usum Potissimum Studiosae Juventutis Digestum.* Typis Academicis Societatis JESU, per Adalbertum Wilh. Wesseli, Zagrabiae.
- Jordánszky-kódex = http://bibliotheca.hu/scan/ms_ii_1/index.html (2025. 02. 20.)
- JUNGSMANN, JOSEF 1835–1839. *Slovník česko-německý* 1–5. W kněžec arcibiskupské knihtiskárně, u Josefy wdowy Fetterlowé, řijzenjm Wáclawa Špinky, W Praze.
- Kazinczy Ferentz (szedte) 1791. *Heliconi virágok 1791 esztendőre.* Weber Simon Péter költőfégevel, és betűivel, Pozsonyban és Komáromban.
- KISS–PUSZTAI 2005 = KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.

- KISS–PUSZTAI 2018 = KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KNagysz. 1613 = [*Kalendárium és prognosztikon az 1613. esztendőre*]. [Typ. archiepiscopalis], [Pozsony], [1612]. [= RMK I. 442]
- KNagysz. 1621 = *Calendarium*. Mollerus Miklos által, Nagy Szombatban. [1620]. [= RMK I. 516]
- KNIEZSA ISTVÁN 1939. Adalékok a magyar z hang jelöléséhez. *Magyar Nyelv* 35: 93–102.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY et al. = KOROMPAY KLÁRA (a kódexkiadási munkálat vezetője) – HAADER LEA – KOCIS RÉKA – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF (közzéteszi). *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt*. (Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, A. 1330.) <https://mek.oszk.hu/16300/16329/html/index.htm> (2025. 02. 20.)
- KSSJ. = *Krátky slovník slovenského jazyka*. https://www.juls.savba.sk/kssj_4.html (2025. 02. 20.)
- LESCHKA, STEPHANUS 1825. *Elenchus Vocabulorum Europaeorum cum primis Slavicorum Magyarici usus...* Typis Typographiae Regiae Univ. Hungaricae, Budae.
- MMTnySz. = *A moldvai magyar tájnyelv szótára I/1–2, II*. Szerk. PÉNTEK JÁNOS. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2016–2018.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MSS. = *Malý staročeský slovník*. <https://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> (2025. 02. 20.)
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár 1–2*. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1884. Adalékok a magyar szókincs szláv elemeihez I–II. *Magyar Nyelvőr* 13: 312–315, 364–366.
- NMTsz. = *Nagy magyar tájszótár*. Főszerk. KISS GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2019.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig 1–3*. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz / Lexicon vocabulorum Hungaricorum. In diplomatibus aliisque scriptis quae reperiri possunt vetusto*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- PÁLFI MÁRTON 1907. Kolozsvári Glosszák. *Magyar Nyelv* 36: 12–22, 65–71, 128–133, 172–179, 226–229, 260–264, 316–320, 364–368, 415–424.
- PÁZMÁNDY, SÁMUEL 1786. *Schediasmata praeludialia cogitationum coniecturalium, circa originem, sedesque antiquas, & linguam, Vhro-Magyarum popvlorum...* Pars I. Litteris I. Michaelis Landerer, Pestini.
- PÉTER 1966 = ПЕТЕР, МИХАЙ 1966. Заметки о приставках ву и из в славянских языках (К постановке вопроса). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12: 345–354.
- POHLIN, MARKO 1781. *Tu malu besedishe treh jesikov. Das ift: das kleine Wörterbuch in dreyen Sprachen. Quod est: parvum dictionarium trilingue*. Gedruckt und zu haben bey Johann Friedrich Eger, Laibach.
- RMNy. 1473–1600 = BORSA GEDEON – HERVAY FERENC – HOLL BÉLA – KÄFER ISTVÁN – KELECSÉNYI ÁKOS 1971. *Régi magyarországi nyomtatványok. 1473–1600*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–11*. Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság, [3–11.] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- RnBE. = *Речник на българския език (онлайн)*. <https://ibl.bas.bg/rbe/> (2025. 02. 20.)

- R[OŽNAY], S[AMUEL] 1815. Slawische Wörter in der ungrischen Sprache, mit Rücksicht auf die altslawische, russische, polnische, böhmische, slowakische und windische Mundart. *Intelligenzblatt zur Wiener allgemeinen Literaturzeitung* April 1815 N° 16: 127–128, N° 17: 129–136.
- SÁNDOR ISTVÁN 1808. *Sokféle. Tizenkettedik darab*. Pichler Antal betüivel, Bétsben.
- SIMONYI ZSIGMOND 1903. Elvonás. Képzők és látszólagos képzők elhagyása I–II. *Magyar Nyelvőr* 32: 467–482, 529–551.
- SRJa. 11–17 vv. = БАРХУДАРОВ, СТЕПАН ГРИГОРЬЕВИЧ отв. ред. 1975–. *Словарь русского языка XI–XVII веков* 1–. Наука, Москва.
- SRNG. = ФИЛИН, ФЕДОТ ПЕТРОВИЧ сост. 1965–. *Словарь русских народных говоров* 1–. Наука, Москва–Ленинград / Санкт-Петербург.
- SSJČ. = *Slovník spisovného jazyka českého*. <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?db=ssjc> (2025. 02. 20.)
- SSKJ. = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. <https://fran.si> (2025. 02. 20.)
- SStp. = URBAŃCZYK, STANISŁAW red. 1953–2002. *Słownik staropolski* 1–11. Krakowska Drukarnia Naukowa, Warszawa etc.
- SZAMOTA ISTVÁN 1894. *A Schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR, *Szegedi szótár* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.
- SZILASI PÁZMÁNY ZOLTÁN 1933. Népnyelv. A komárommegyei Szilas község nyelvéből. *Magyar Nyelv* 29: 121–122.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- Tótfalusi: Biblia = *Szent Biblia. Az-az, Istennek Ó és Új Testamentomában Foglaltatott egész Szent Iras. Magyar Nyelvre Fordítottatott Karoli Gaspar által. Es mostan Hatodszor e' kis formában kibotfáttatott a' Belgyiomi Académiákban tanuló Magyaroknak forgolódások által*. Nyomtatott Amstelodamban M. Tótfalusi Kis Miklós Költségével 's Betüivel 1685 eftendőben.
- Tótfalusi: Soltari = *Szent David Királynak és Profetanak százötven Soltari. A' francziai Nótáknak és Verfeknek módjokra magyar Verfekre fordítottak és rendeltettek, Szenczi Molnar Albert által*. Mellyek most ujjolag kinyomtatattak M. Totfalusi Kis Miklos által Amstelodamban, MDCLXXXVI. [1686] eftendőben.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY 2006. Könyvek és olvasók. In: KÓSA LÁSZLÓ szerk., *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 236–246.
- Tsz. = *Magyar tájszótár*. A' Magyar Tudós Társaság, Buda, 1838.
- ÚESz. = GERSTNER KÁROLY szerk. 2011–2024. *Új magyar etimológiai szótár*. <https://uesz.nytud.hu> (2025. 02. 20.)
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- WSJP. = *Wielki słownik języka polskiego*. <https://wsjp.pl> (2025. 02. 20.)
- ZOLTÁN ANDRÁS 2007. Széljegyzetek az „Etimológiai szótár”-hoz. *Magyar Nyelv* 103: 208–223. (Új kiadása: ZOLTÁN 2024b: 49–68.)
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Az ómagyar szerencs 'útonálló' nyoma a kárpátukránban. *Magyar Nyelv* 113: 206–210. (Új kiadása: ZOLTÁN 2024b: 143–145.) <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2017.2.206>
- ZOLTÁN ANDRÁS 2024a. Jelentéstani kérdések régi szláv jövevényszavaink köréből. In: NAGY SÁNDOR ISTVÁN szerk., *Nyelvünkben élünk. Jelentéseken innen és túl*. MTA Modern Filológiai Társaság, Budapest. 379–383. (Új kiadása: ZOLTÁN 2024b: 109–112.)
- ZOLTÁN ANDRÁS 2024b. *Slavo-Hungarica*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 243. szám. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. <https://doi.org/10.26546/5061202>

Hungarian *zúzmaráz* ~ *zúzmara* ‘rime ice’

The Hungarian word *zúzmaráz* ~ *zúzmara* ‘rime ice’ is considered by the Hungarian etymological literature to be a tautological compound of the words *zúz*- ‘soft rime, frost’ of unknown origin and *-maráz* ‘frost’ of Slavic origin. After collecting, checking, and analysing all words listed in the relevant entries of Hungarian historical, etymological, and dialectological dictionaries, this paper argues that *zúzmaráz* ~ *zúzmara* is not a compound of said words but a word of Slavic origin (**izmrázь*) in Hungarian.

Keywords: etymology, loanword, Slavic languages, Pannonian Slavic language, Slavic–Hungarian language contacts.

JUHÁSZ GABRIELLA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A *Varajt* településnév eredete

A mai Bács-Kiskun vármegye nyugati határán, Fajszt és Bátya között a Duna bal partján fekvő, középkori eredetű magyar falu neve először 1369-ben, a kalocsai káptalan egyik oklevelében bukkan föl egy családnév, illetve megkülönböztető név részeként *Varaht*-i formában (AOkl. 53: 66): „a Saxard-i egyház ezen hadakozó jobbágysai közül azok nevében Philpe fia: Péter, Lukács fia: Miklós, Bathya-i János fia: Bertalan, *Varaht*-i Lőrinc fia: Mihály, Fayz-i Péter fia: Pál, Halascy-i Chola fia: Miklós jelentek meg a káptalan előtt, és kérték, hogy Ottó apát mondott válaszát nekik adják ki”. Majd 1433-ban a fehérvári keresztes konvent levéltárának egyik dokumentumában *Varayth* formában szerepel (Cs. 3: 356). Később, a török hódoltság korában, 1570-ben a szegedi szandzsák települései között a [*Varajt*] nevet említi a török nyelvű defter, amelyben ekkor 51 család él (KÁLDY-NAGY 2008: 112). A török uralom alól felszabadult középső országrész állapotát feltáró 1690-es összeírás *Varajd* formában őrzi a településnevet (GALGÓCZY 1876: 66) a következő kiegészítéssel: „7 lakos, semmijök sincs”. A falu a Rákóczi-szabadságharc idején néptelenedhetett el végleg. Az utolsó varajti lakosokról egy 1703-as határper tesz említést, 1715-ben pedig Varajt már nem szerepel az összeírt falvak között (BÁRTH 1997: 10). A középkorban még népes, a török hódoltságot túlélő, a 18. század elejére azonban elnéptelenedett falu maradványait az 1809. és 1811. évi dunai árvíz pusztította el végleg (TÖRY 1952: 197). A név kérdésére visszatérve érdekes fejlemény a korábbi adatok tükrözete [*Varajt* ~ *Varajd*] hangalak után a Magyar Királyság 1709-ben Bécsben (T22.B.IX.a.491), valamint egy 1718-ban Nürnbergben kiadott térképén (T22.B.IX.a.493/2) olvasható *Parait* névalak. Végül Mikoviny Sámuel 1742-es (T14.PmT.4), valamint Ruttkay Mihály 1763-as térképén (T1.S.12.XIV.3) ismét *Varajd* formában találkozunk vele. Az első katonai felmérés térképén (EKFT.) 1785-ben már nem szerepel a név, amelyet azonban *Varajt* formában máig őrzi a helyi emlékezet, valamint a mai *Varajti* családnév. A 17. század végétől Bátyára beköltöző ráchorvát telepések nyelvében a név a máig ismert *Varec* [*Varéty*] formát öltötte.